

Віталій Щербак

ORCID iD 0000-0001-8025-5684

УДК 94(477+438)«16/17»:5]:327

DOI: 10.28925/2524-0757.2019.2.11

ІСТОРИЧНЕ ПІДҐРУНТЯ ВЗАЄМИН УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА З КОРОЛІВСЬКОЮ ТА МІСЦЕВОЮ ВЛАДОЮ В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVI — СЕРЕДИНА XVII ст.)

У статті здійснено аналіз еволюції взаємовідносин козацтва з королівською та місцевою владою в Речі Посполитій протягом другої половини XVI — середини XVII ст. Акцентується увага на ролі історичної пам'яті Війська Запорозького і його участі у реалізації державної політики. Відзначається зростання напруженості стосунків реєстрових із місцевими шляхетськими урядовцями, що призводило до збройних конфліктів.

Ключові слова: козацтво, Річ Посполита, королівська влада, історична пам'ять, місцеві урядовці.

Vitalii Shcherbak

THE HISTORICAL BACKGROUND OF THE RELATIONS OF UKRAINIAN COSSACKS WITH THE ROYAL AND LOCAL AUTHORITIES IN THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH (SECOND HALF OF 16 — MIDDLE OF 17 C.)

In the article it is analyzed the evolution of relations between the Cossacks and the royal and local authorities in the Polish-Lithuanian Commonwealth during the second half of the 16th — the middle of the 17th century. Its genesis goes back to the days of the Livonian War, when the need for armed contingents led to the creation of the Registry army, giving the Cossacks rights and privileges. It is noted that Zaporozhians referred to "Decree on the Nizov's Cossacks" as of 1578 in order to grant them "Cossack liberties" under the rule of Stefan Batori. It is emphasized the role of the historical memory of the Zaporozhian Army and its involvement in the implementation of state policy, especially in the international arena. At the same time, there is increasing in tensions between the Registry Cossacks and local noble officials, which had often escalated into the military conflicts.

Key words: Cossacks, Polish-Lithuanian Commonwealth, royal authority, historical memory, local officials.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019

© Щербак В., 2019

Законодавство ранньомодерної доби, зумовлене поєднанням права на землю з політичними правами, спиралося на станову належність.

Водночас тогочасне право існувало не в формі загальних законів, а як сукупність привілеїв для кожного стану, які підкреслювали відмінності щодо характеру й обсягу правочинності. Нова

соціальна група населення Речі Посполитої — українське козацтво — у другій половині XVI ст. об'єктивно мала посісти власне окреме місце в системі суспільних відносин. Однак існуюче законодавство метрополії залишало мало шансів для такого творення. На кристалізацію «рицарських вольностей» безпосередній вплив мали взаємовідносини козацтва з королівською та місцевою владою Речі Посполитої.

Ця тематика частково висвітлювалася у вітчизняній історіографії в контексті заснування козацького реєстру та участі Війська Запорозького у воєнних кампаніях (Грушевський М., 1995. С. 141–179, 271–287, 450–479; Стороженко А., 1904. С. 72–83; Голобуцький В., 1994. С. 145–155, 270–349). Проте історичний контекст правових взаємин між козацтвом та владним апаратом Речі Посполитої ще залишається поза пильною увагою дослідників. Тому **метою статті** є питання історичного підґрунтя стосунків українського козацтва з королівською та місцевою владою Речі Посполитої.

Ставлення уряду до козаків визначалося як внутрішньою, так і зовнішньою політикою держави, мало складний і суперечливий характер. Сухопутні та морські козацькі походи й погроми купецьких караванів призводили до загострення стосунків Речі Посполитої з Кримським ханством, Молдовою, Туреччиною. Проте Військо Запорозьке становило вагомий бойовий одиницю для вирішення зовнішньополітичних проблем, насамперед у протистоянні з Московською державою та Швецією.

Створення козацького реєстру передбачало поповнення збройних сил держави в перший період Лівонської війни (1558–1583), зважаючи на досвід литовського уряду, коли козаків запрошували на службу «за даток і живність» (Акты, 1865. С. 141) Тобто мав місце традиційний на той час найм війська за грошову плату та стацію. Цілком природно, що для обліку козаків впроваджувалися їхні списки або ж реєстри.

Очевидно, правителі Речі Посполитої скористалися таким досвідом для створення реєстрового війська. Однією з причин надання прийнятим на державну службу певних прав і привілеїв була відсутність коштів у казні для набору професійних європейських вояк, яких на той час не бракувало. То ж навряд, щоб у планах уряду з самого початку чітко ставилося питання власне реформування козацьких сил, швидше — налагодження над ними надійного контролю. Грамотою від 5 червня 1572 р. король Сигізмунд II Август підтвердив розпорядження коронного гетьмана Юрія Язловецького про набір 300 козаків на державну службу. Однією з найважливіших її положень стало призначення шляхтича Яна Бадовського старшим і суддею над реєстровими

козаками. «Маєт Ян Бадовский, — зазначалося в королівській грамоті, — не отступаючи ни в чем постановеня пана воеводи руского коронного гетмана, зо всіх козаков низовых кождому справедливость неодвлючную водлуг права посполитого чинити и в том слушне и пристойне справовати, не будучи повинен с того уряду судейского и из домов белоцерковских перед воеводами, старостами и врадами нашими и ни перед ким иным (окром квалту и речей кровавых) усправедливляти, толко перед нами государем, або перед паном воеводою руским и по нем будучими гетманами нашими до своего живота» (Акты, 1865. С. 176). Відповідно адміністративна влада над козаками вилучалася із підпорядкування місцевих властей і переходила до рук виключно королівської.

Новий етап взаємовідносин українського козацтва з королівською владою належав до правління Стефана Баторія (1576–1586). На перших порах він недовірко ставився до запорожців, зважаючи на інформацію від кримського хана про спустошливі козацькі походи на територію Північного Причорномор'я. Ще більших клопотів завдавало королю втручання козаків у молдавські справи, зокрема військова експедиція Івана Підкови до столиці Молдови Ясс і заняття господарського престолу на межі 1577–1578 рр., що не могло не мати міжнародного резонансу (Щербак В., 2019).

Під тиском турецького султана та його васалів Стефан Баторій провів навесні 1578 р. низку заходів, спрямованих проти «козацького свавілля». 4 квітня було видано одразу 4 універсали, які мали безпосереднє відношення до запорожців. В одному з них король звернувся до всіх місцевих урядовців — воевод, каштелянів, старост, підстарост, бурмистрів, райців, вїтїв тощо — з приводу козацьких походів на Молдавію і Волощину, що знаменували собою порушення умов договорів між Річчю Посполитою і згаданими країнами. Баторій наказував всіляко сприяти шляхтичу Яну Тарлу, посланому в Україну для пошуку ініціаторів походів та їхніх покровителів.

Улітку 1578 р. ставлення короля Речі Посполитої до запорожців внаслідок потреби держави у військовій силі суттєво змінилося. У спеціальному універсалі від 27 липня Стефан Баторій називав їх «молодцями запорозькими» і пропонував воювати проти Московії, що принесло б козакам більше слави і кращі «пожитки», ніж походи у Молдавію та Волощину. Реалізацію свого задуму він доручив шляхтичу Янчі Бегеру. Поїздка останнього на Запорожжя увінчалася успіхом. Разом з Бегером до Львова 15 вересня прибули козацькі посланці, очолювані Андрієм Лиханським (Голобуцький В.О., 1994. С. 352–353). На прийомі у короля вони запропонували

свої послуги, згодившись набрати 500 козаків з платнею по 15 флоринів на рік кожному. Формальним старшим Війська Запорозького призначався канівський і черкаський староста князь Михайло Вишневецький, а його помічником, тобто безпосереднім керівником (поручником або ж гетьманом) — шляхтич Ян Оришовський.

Наступного дня, 16 вересня 1578 р., з'явилася «Постанова щодо низовців», у якій конкретизувалися умови королівської служби (Акта, 1887. С. 337). Підпорядкування козаків Михайлу Вишневецькому, безумовно, означало порівняно з попередньою реформою обмеження їхніх адміністративних прав. Навіть присягати запорожці мали перед черкаським і канівським старостою. Водночас у постанові містилося суттєве застереження про те, що цей статус діятиме лише до завершення війни. Через відсутність аналогічного документа за правління Сигізмунда II Августа історична пам'ять зафіксувала в козаків цю постанову як засадничу в посиленні на походження їхніх прав і вольностей. Водночас надання прав лише реєстровим не могло забезпечувати дедалі зростаючих потреб Речі Посполитої у військовій силі, тому привілеї фактично поширювалися на все козацтво.

У відносинах уряду з козаками нерідко спостерігалися й досить радикальні мотиви. За участь у повстаннях 1591–1596 рр. реєстрове військо було ліквідоване, відповідно скасовувалися й «козацькі вольності». Проте таке становище тривало недовго. Потреба у дешевому і надійному війську для підтримки молдовського господаря Ієремії Могили зумовила короля Речі Посполитої Сигізмунда III (1586–1632) знову звернутися до запорожців. Як наслідок успішного походу до Молдавії на чолі з козацьким гетьманом Самійлом Кішкою стала постанова вального сейму від 13 березня 1601 р. У ній, зокрема, зазначалось: «Оскільки запорозькі козаки вірно і достойно служили нам як у недавньому поході проти Михайла (мультиянський воевода, суперник Могили. — В. Ш.), так і тепер обіцяють служити проти Карла (шведського короля. — В. Ш.), ми відмінємо баніцію, оголошену на них сеймовою ухвалою за минулі бунти Косинського і Наливайка, скасовуючи її для тих, хто вийде на нашу військову службу в боротьбі з Карлом і, вийшовши на таку службу, підкоряться волі старшого, призначеного гетьманським урядом у погодженні з нами» (Volumina legum, 1859. Т. 2. С. 401). Зацікавленість у козацтві виявляв польський уряд і в наступні роки, в період Лівонського походу та під час підготовки до війни з Московським царством.

Джерельні матеріали містять численні скарги кримського та турецького правителів до уряду Речі Посполитої на «козацькі свавілля»

і заклики «знищити запорожців». Інакше султан неодноразово загрожував агресією. У відповідь король обіцяв виконати прохання, якщо справа стосувалася реєстрових. Однак здебільшого перед урядовцями поставало складне питання. Характерним є лист Сигізмунда III турецькому султану Ахмеду I (1603–1617) від 8 листопада 1607 р., де король Речі Посполитої писав про неможливість покарання запорожців, оскільки вони «не підлягають нічій владі» (Джерела, 1908. С. 119). Така позиція офіційної влади свідчила про її неспроможність контролювати діяння українських козаків. Водночас дедалі чисельніші їхні контингенти залучалися до військових кампаній проти сусідніх держав. Серед найбільших з участю запорожців була війна проти Московії на початку XVII ст.

Відверто вороже ставлення Сигізмунда III до українського козацтва мусило поступатися реальними державними потребами. Такий компроміс особливо виразно проявився в часи гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного. Польський полководець Якуб Собезький, характеризуючи козацького ватажка, зокрема визначав: «Этот Петр Конашевич, муж редкой мудрости и зрелого суждения в делах, находчивый в словах и поступках, хотя по происхождению, образу жизни и привычкам был простой человек, тем не менее в глазах позднейшего потомства он достоин стать на ряду с самыми знаменитыми людьми своего времени в Польше. Много раз предпринимал он морские походы в челнах во главе запорожского войска и всегда судьба особенно благоприятствовала ему: он всегда возвращался покрытый славою... Одним словом это был человек смелый умом, искавший опасностей, пренебрегавший жизнью, первый в нападении, а в отступлении последний... В силу своего служебного положения всегда верный королю и Речи Посполитой, он бывал суровым в деле подавления козацких своеволий; нередко даже, не задумываясь, казнил смертью за малейшие провинности; свои не долюбивали его за это и неоднократно уже волею большинства он едва не был лишен верховного предводительства запорожским воском» (История, 1898. С. 59–60). Петру Сагайдачному неодноразово доводилося фактично виступати посередником між урядом Речі Посполитої та запорозькою вольницею, яка не бажала визнавати над собою будь-якої зверхності.

Проведення жорсткої політики щодо запорожців унеможливлювалося постійною потребою для держави військової сили. Так, улітку 1618 р. королевич Владислав, претендуючи на московську корону, опинився у скрутному становищі під Вязьмою. Звідси зрозуміле ставлення Сигізмунда III до козаків, що мало компромісний характер. Так, констатує загрозу від них

суспільному спокою, король заявляв: «сваволя козацька досягла великого розвою і так гору взяла, що від неї можна сподіватися збурення значних мас; бо не лише через неї вдома проливається кров, люди в будинках і маєтностях своїх не мають безпеки, шкоди великі і нищення творять, але й у сусідні панства їх військові громади з артилерією ходять, шкоди великі чинять союзним з давніх часів панствам» (Pisma, 1861. S. 323). У той же час в універсалі містилася настанова якомога швидше упорядкувати реєстр для виконання козаками служби на благо Речі Посполитої.

Більше 20 тисяч козаків «вибраного війська» вирушили у похід до Москви на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним і 28 липня об'єдналися з королевичем. Козаки оволоділи багатьма російськими містами, а 1 жовтня взяли участь у штурмі столичного кремля. Здобути добре укріплену фортецю не вдалося, але царський уряд став більш податливим до переговорів. Таким чином з допомогою козацтва Річ Посполита підписала 1 грудня 1618 р. з Московською державою вигідне для неї Деулінське перемир'я. Остання втратила Смоленщину, Стародубщину і Чернігово-Сіверщину. Королівська грамота від 23 липня наступного року свідчила, що Сигізмунд III залишився задоволений діями козаків, за що висловлював подяку Петру Сагайдачному.

Відмова Сигізмунда III виконати козацькі умови за участь у Хотинській війні 1621 р., зокрема розширення реєстру і легалізації православ'я, знову загострила стосунки запорожців з урядом Речі Посполитої. Оружною рукою українське козацтво стало на захист своїх прав і привілеїв. Визнаючи і надалі короля своїм сюзереном, запорожці сміливіше самочинно здійснювали зовнішньополітичні зносини, втручалися у вирішення конфесійних справ в Україні.

З середини 1620-х років мали місце великі козацькі повстання, очолювані Марком Жмайлом і Тарасом Федоровичем. Їх придушення, безумовно, не сприяли зростанню авторитету королівської влади серед українського козацтва. Водночас з польського боку вживалися заходи для пошуку компромісів. Як-от, урядовим комісаром у козацьких справах в Україні на початку 1630-х років був призначений виходець з православної шляхти Адам Кисіль. Здобувши авторитет серед козаків під час Смоленської війни (1632–1634), він доклав немало зусиль для порозуміння запорожців з властями. При цьому, зважаючи на наявність різних прошарків козацтва, А. Кисіль рекомендував діяти «трьома способами: старшині давати подарунки; людей хороших і тих, які мають оселі і на них озираються, ублажати ласкою, представляючи їм розум вітчизни (Речі Посполитої. — *В. Ш.*) і звільнення

їх нащадків від кріпосної залежності, а бунтівників, голоту, котрі живуть однією здобиччю, залякувати смертною карою, оскільки все добропорядне і святе вилітає у них з голови лиш тільки вони опиняються на Дніпрі» (Інститут рукопису НБУВ. Ф. 2. Спр. 13402. Арк. 87).

Велику надію у справі розширення реєстру і стабілізації взаємовідносин з центральною владою Військо Запорозьке поклало на нового короля Владислава IV (1632–1648). Прихильне його ставлення до українських козаків як вагомій збройної сили особливо зміцнилося після Хотинської битви. Тому не випадково напередодні елекційного сейму у Варшаві восени 1632 р. козаки надіслали королевичу листа, вказуючи на нього як на єдиного законного кандидата на престол. Традиційне прохання підтвердити «вольності старожитні» супроводжувалося обіцянкою у разі спроби відсторонення Владислава від престолу подати йому збройну підтримку. І справді, у ході Смоленської війни на державну службу було залучено тисячі запорожців. Проте на цей час великої ваги в житті Речі Посполитої набирали магнати, так звані «королев'ята» — Калиновські, Вишневецькі, Любомирські, Потоцькі, латифундії яких поширилися по всьому Подніпров'ю — козацькій батьківщині.

Головними противниками утвердження магнатського панування виступили козаки. Разом з тим і Владислав IV прагнув опертися на них для протидії магнатській олігархії. Хоча такому союзу не сприяло становище в Україні з підписанням Поляновського договору (1634) Речі Посполитої і Московської держави. Потреба уряду в запорозькому козацтві виникла знову у зв'язку з підготовкою до війни з Туреччиною. Під час зустрічі у Варшаві у квітні 1646 р. Владислава IV з козацькими послами Іваном Барабашем, Ілляшем Караїмовичем, Іваном Нестеренком і Богданом Хмельницьким йшлося про організацію походу до Криму, за що король обіцяв відновити «козацькі вольності», збільшити реєстр до 20 тисяч, а також не допускати розквартирування кватерного війська на Подніпров'ї. Спеціальний універсал на право набору козаків Владислав IV скріпив не державною, а особистою печаткою (Голобуцький В.О., 1994. С. 352–353). Однак на перешкоді воєнних приготувань стали магнати. Вони прибули до столиці на сейм у супроводі власних військових загонів і зажадали від короля припинити мобілізацію. Спроби Владислава IV покластися виключно на козаків для набору військових контингентів також провалилися через розкол серед верхівки Війська Запорозького.

Інший критерій лежав в основі ставлення місцевих властей до козаків. У багатьох містах прикордонної смуги спостерігалася напруга

через прагнення останніх вийти з-під адміністративного підпорядкування урядовців. На старост покладалися обов'язки здійснення контролю над козаками, які проживали в королівщинах. Мешканці світських та духовних маєтностей, у тому числі й козаки, мали б підлягати юрисдикції власників цих володінь. Разом з тим представники місцевої адміністрації зазвичай і самі володіли великими земельними угіддями й були зацікавлені у виведенні з них козаків. Тому боротьба за право проживання в шляхетських маєтностях проходить червоною ниткою серед домагань реєстрових козаків, які перебували на державній службі. Однак старости неприхильно ставилися до козацьких прагнень, що загострювало соціальну напругу. Постанова вального сейму 1611 р. чітко визначала дії місцевих властей при козацьких «свавільствах»: «правосуддя здійснюватиметься на трибуналі без права на жодні відстрочки, як у справах про заповідяну кривду. А якби вони, самі собою зібравши ватаги, блукали по наших і шляхетських маєтках і завдавали шкод, наші старости мусять діяти проти них згідно з давнім звичаєм, приборкуючи таку сваволю усіма способами, аж до рушення повіту включно» (*Volumina legum*, 1859. Т. 3. С. 16). Отже, старости наділялися високими повноваженнями для боротьби з козацькою вольницею.

З іншого боку, козаки неодноразово писали у Варшаву, шукаючи захисту в короля і вищих урядовців проти свавілля місцевих урядовців. Зокрема, зазначалось про введення нових податків, примусове виконання різноманітних повинностей і навіть безпідставні ув'язнення всупереч існуючим козацьким привілеям. В одній із скарг йшлося про незносні кривди, які завдавалися «від державців, тобто від старост українних і їх намісників, не лише нам, козакам, або ж товаришам нашим, над якими вбивства і всілякі звірства за своїми уподобаннями чинять, але й у маєтностях наших, здобутих кривавим потом своїм, у боротьбі з неприятелем святого Христа» (*Listy*, 1868. С. 105). Прохання

про повагу до козацьких вольностей міститься в листі старшого Війська Запорозького Михайла Дорошенка до київського воєводи Томаша Замойського: «Декларація нашого милостивого пана і комісарів, висловлена під час комісії (Куруківської. — В. Ш.) за всілякі наші проступки пробачає не лише нас, які перебувають на службі Речі Посполитої, але і тим нашим товаришам, які кілька років тому на службі перебували, а найбільш старим козакам, які постраждали на службі Речі Посполитої і убогим вдовам, сиротам заслужених мужів... Тому утиски їм, аби дідичі і підстарости не мали права чинити. Але тепер всілякі незносні кривди починають. Звідси боїмося зростання свавілля, бо пограбований не може миритися з таким становищем і не лише поповнить Москву, але й поганські провінції. Повідомляю тебе, аби вчасно тому міг запобігти» (*Archiwum*. Spr. 446. S. 31). Не випадково і в інструкції Війська Запорозького послан на вальний сейм 1637 р. знову містилася скарга на дії місцевих державців. Проте у відповідь звучали лише обіцянки уладнати існуючі конфлікти. А завершення строків селянських слобод на Подніпров'ї в 20–30-х роках XVII ст. зумовило різке зростання соціальної напруги в суспільстві. По одну сторону барикад опинилися місцеві урядовці й землевласники, по другу — селяни в союзі з козаками, які вели боротьбу за утвердження станових прав.

Таким чином, широкий спектр взаємовідносин козацтва з королівською та місцевою владою зумовлювався постійною потребою держави у військовій силі. Річ Посполита широко використовувала Військо Запорозьке у протистоянні з Московією та Османською імперією. У той же час урядова «Постанова щодо низовців» 1578 р. вплинула на формування в історичній пам'яті українського козацтва витоків станових привілеїв. У наступні часи вони завжди намагалися підкреслювати своє право на володіння «старожитними вольностями», наданими за Стефана Баторія, і рішуче відстоювали їх у протиборстві з шляхетськими урядовцями.

ДЖЕРЕЛА

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб., 1865. Т. 2.
2. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. К., 1994.
3. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 7. К., 1995.
4. Джерела до історії України-Руси. Л., 1908. Т. 8. С. 119.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. 2. Спр. 13402.
6. История Хотинского похода Якова Собеского. *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси*. К., 1898. Вып. 2. С. 59–60.
7. Леп'якво С.А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). Чернівці, 1999.
8. Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские козаки. К., 1904.
9. Щербак В. Молдавські походи українських козаків в 70-х рр. XVI ст. *Русин*. 2019. № 55. С. 44–57.

10. Acta historica res gestas Poloniae illustrantia. Krako
11. Archiwum Gl
12. Listy Stanisł
13. Pisma Stanisł
14. Volumina legum. Petersburg, 1859. T. 2. T. 3.

REFERENCES

1. Akty, otnosiashchiiesia k istorii Yuzhnoi i Zapadnoi Rossii. (1865). Sankt-Peterburg, T. 2 [in Russian].
2. Holobutskyi, V. O. (1994). Zaporozke kozatstvo. K., Vyshcha shkola [in Ukrainian].
3. Hrushevskyi, M. (1995). Istoriiia Ukrainy-Rusy. K.: Naukova dumka, T. 7 [in Ukrainian].
4. Dzherela do istorii Ukrainy-Rusy. (1908). Lviv, T. 8 [in Ukrainian].
5. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. F. 2, spr. 13402 [in Ukrainian].
6. Istoriiia Khotynskoho pokhoda Yakova Sobeskogo. (1898). *Memuary, otnosiashchiiesia k istorii Yuzhnoi Rusi*. K., V. 2, 59–60 [in Ukrainian].
7. Lepiavko, S. A. (1999). Ukrainske kozatstvo u mizhnarodnykh vidnosynakh (1561–1591). Chernigiv [in Ukrainian].
8. Storozhenko, A. (1904). Stefan Batorii i dneprovskie kozaki. K. [in Ukrainian].
9. Shcherbak, V. (2019). Moldavski pokhody ukrainskykh kozakiv v 70-x rr. XVI st. *Rusyn*, 55, 44–57 [in Moldovan].
10. Acta historica res gestas Poloniae illustrantia. (1887). Kraków. T.11 [in Polish].
11. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Zamojskich. Spr. 446 [in Polish].
12. Listy Stanisława Żołkiewskiego 1584–1620. (1868). Kraków [in Polish].
13. Pisma Stanisława Żołkiewskiego. (1861). Lwów [in Polish].
14. Volumina legum. (1859). Petersburg, T. 2, T. 3 [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 10.10.2019.